

DOĞU ANADOLU'NUN DEMİR ÇAĞI AŞİRETLERİ

IRON AGE AŞİRETS (TRIBES) IN EASTERN ANATOLIA

Aylin Ü. ERDEM

Keywords: Eastern Anatolia, Early Iron Age, Urartu, *aşiret* (tribe)

Anahtar Sözcükler: Doğu Anadolu, İlk Demir Çağı, Urartu, *aşiret*

ABSTRACT

An overall assessment of both the archaeological evidence and as well the written documents indicate tribal organizations, not unlike present-day "aşiret"s had already emerged in Eastern Anatolia by the beginning of the Iron Ages. This paper discusses the existence of semi-nomadic aşirets/tribes in the Early Iron Age and their continuation into the Urartian period. In visualizing the active role played by the aşirets/tribes during the Urartian state system, comparisons with the status of aşirets/tribes within the Ottoman Empire sets an excellent analogy, as the tribes of eastern Anatolia, as the tribes constituted a major component of the Ottoman state system. The present day aşirets in Eastern Turkey were also considered in reviewing the modalities of aşiret and state relations during the Iron Ages.

ÖZET

Arkeolojik veriler ve yazılı kaynaklar, günümüzde Doğu Anadolu'da görülen "aşiret" olgusunun Demir Çağı'nın başlangıcında ortaya çıkmış olabileceğini göstermektedir. Bu makale İlk Demir Çağı'ndaki yarı-göçebe aşiretlerin varlığını ve bunların Urartu Devleti içindeki devamını tartışmaktadır. Aşiretlerin Urartu Devleti içindeki etkin rolü, Osmanlı'da devlet yapısının önemli bir parçası olan aşiretler örnek alınarak açıklanmaya çalışılmıştır. Ayrıca Demir Çağı'ndaki devlet ve aşiret arasındaki ilişki modelinin anlaşılabilmesi için günümüzde Doğu Anadolu'da varlık gösteren aşiretler de göz önüne alınmıştır.

GİRİŞ VE SORUNUN TANIMI

Doğu Anadolu'da hakim olan sosyo-ekonomik ve kültürel yapı, bölgenin topoğrafyası, iklimi ve bitki örtüsüyle yakından ilişkilidir¹. Bölgenin yüksek rakımı, dağlık topoğrafyası ve sert iklimi burada yaşayan toplulukların çoğunlukla, hayvancılıkla bağlantılı olarak yarı göçebe yaşam biçimini sürdürmelerine neden olmuştur. Bugün Doğu ve Güneydoğu Anadolu topraklarında, gittikçe azalan bir eğilime sahip olsa da, yarı göçebe yaşam biçimini yansıtan "aşiret" yapısının halen devam ettiği bilinmektedir. Doğu Anadolu gibi hızlı ve kolay değişime maruz kalmayan, kendi içine kapalı bölgelerde, geçmiş bugünden bakarak kurgulamaya çalışmak önemli bir çıkış noktası olabilir. Dolayısıyla günümüz aşiret yapısının, bölgenin geçmişteki siyasi ve kültürel yapılanmasının anlaşılmasına da önemli oranda katkı sağlayacağı şüphesizdir. Bu çalışmada Doğu Anadolu'nun Demir Çağı'nda "beylik" ya da "krallık" olarak tanımlanan yerleşik ve yarı göçebe topluluklar için "aşiret" teriminin daha uygun olabileceği hem arkeolojik veriler ve yazılı kaynaklar, hem de Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri verileri ışığında ortaya konmaya çalışılacaktır. Nitekim son yıllarda bazı bilim insanlarının Doğu Anadolu'nun söz konusu dönemlerine tarihlenen toplulukları için "aşiret" terimini tercih ettikleri dikkati çekmektedir (Sevin 2004: 104; Yakar 2007: 378-387; Köroğlu 2009, 2011; Çilingiroğlu 2011).

Arapça'daki *aşira*² sözcüğünden türeyen aşiret, birçok aileden oluşan ve aileler arasında köken, din, dil, ekonomi, kan ve evlilik bağı olan göçebe ya da yarı göçebe topluluklar olarak tanımlanmaktadır (Ülken 1969: 50; Özer 1990: 23; Beşikçi 1992: 196-197; Marshall 1999: 372; Bruinessen 2003: 82; Türkdoğan 2005: 39). Özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde hayvancılıkla uğraşan yarı göçebe toplulukları ifade eden aşiret, kendi içinde kabile, zoma=boy, çadır=hane ve aile olmak üzere çeşitli alt birimlerden oluşmaktadır³ (Res. 1). Bu sınıflamaya göre her kabilenin bir reisi / beyi vardır ve beylerin tümü en üstteki aşiret beyine bağlıdır (Beşikçi 1969: 224; Bruinessen 2003: 103). Aşiretlerin kendi aralarındaki çatışmalarda üstün gelebilmek ve kendilerini koruyabilmek için iyi anlaştıkları aşiretlerle birleşerek ya da daha güçlü bir aşiretin koruması altına girerek oluşturdukları "aşiret organizasyonu / konfederasyonu" ise aşiretler içinde seçilen "ulu kişi" tarafından idare edilir. Aşiret yapısında aşiret

beyi ile kabile beyleri arasında akrabalık bağı olmasına rağmen, ulu kişiye bağlı olan aşiret organizasyonu akrabalık temeline dayanmaz (Beşikçi 1969: 225; Berktaş 1983: 70, 79).

Bugün Doğu Anadolu'da kısmen devam eden aşiret yapısının MÖ 2. binyıl başlarında ortaya çıkmış olabileceği ifade edilse de (Sevin 2004: 104), kanımızca bu döneme tarihlenen arkeolojik veriler, gerçek anlamda aşiret yapısını yansıtabilecek nitelikte değildir. Daha çok kan bağı ve soy üzerine dayalı olan kabile ya da boy topluluklarında siyasi ve askeri bir yapılanma söz konusu değilken, aşiret düzenine sahip topluluklarda artık siyasi ve askeri bir oluşumdan söz etmek mümkündür (Beşikçi 1969: 138, 225). MÖ 2. binyıl başlarında aşireti temsil eden bu tür siyasi ve askeri yapılanmanın ortaya çıktığını gösterecek herhangi bir arkeolojik veri söz konusu değildir. Kurgan tipi mezarlar ve bunların içinde bulunan statü eşyaları her ne kadar bu dönem göçebe topluluklarında sosyal tabakalanmanın var olduğunu ortaya koysa da, bunun aşiret yapısının varlığını kanıtlamak için tek başına yeterli olmadığı ve dolayısıyla MÖ 2. binyıl başına tarihlenen toplulukların daha çok kabile ya da boy niteliğinde olabileceği düşünülmektedir.

DEMİR ÇAĞI'NDA DOĞU ANADOLU'NUN SOSYO-EKONOMİK DÜZENİ

Arkeolojik veriler ve yazılı kaynaklar göz önüne alındığında, Doğu Anadolu'daki aşiret yapısının Demir Çağı'nın başlangıcında ortaya çıktığı düşünülebilir. Doğu Anadolu'nun bu dönemine dair en kapsamlı bilgiler Asur yazılı kaynaklardan elde edilmektedir. Doğu Anadolu topraklarına belirli aralıklarla askeri seferler düzenleyen Asur krallarının bu bölgeye düzenlediği en erken sefer kaydı Asur kralı I. Salmanasar (MÖ 1274-1244) dönemine tarihlenmektedir. I. Salmanasar'ın MÖ 1274 yılı sefer kaydında, Doğu Anadolu'da "güçlü dağ kaleleri" olan ve *Uruadri* olarak adlandırılan bir ülkeden bahsedilmekte ve bu ülkenin 8 ülke ve 51 kentten oluştuğu belirtilmektedir⁴. Hemen ardından Asur kralı I. Tukulti-Ninurta döneminde ise (MÖ 1244-1208) Doğu Anadolu'da bu kez *Nairi* olarak adlandırılan bir ülkeden ve onun 43 kralından bahsedilmektedir⁵. Dolayısıyla Asur yazılı kaynakları MÖ 13.

DOĞU ANADOLU'NUN DEMİR ÇAĞI AŞİRETLERİ

yüzyılda Doğu Anadolu'da *Uruadri* ve *Nairi* gibi bazı krallıkların / beyliklerin varlık gösterdiğini açıkça ifade etmektedir (Res. 2). Nitekim MÖ 13. yüzyıl ile 9. yüzyıl arasındaki bu dönem A. Çilingiroğlu tarafından "Beylikler Dönemi" olarak tanımlanmıştır (Çilingiroğlu 1994: 1). Kendi içinde birçok birimi ve yöneticiyi / beyi barındıran aşiret yapısı göz önüne alındığında, Asur yazılı kaynaklarında bahsedilen *Uruadri* ve *Nairi* beyliklerinin⁶ "8 ülkesi, 51 kenti ya da 43 kralı" gibi ifadeler aşiret yapısı içinde çok da şaşırtıcı değildir.

İlk Demir Çağı'nda varlık gösteren toplulukların "aşiret"e uygun bir yapılanmaya sahip olabileceği bazı arkeolojik verilerle de desteklenebilir. Her ne kadar bu dönem Doğu Anadolu arkeolojisinde, arkeolojik verilerin yetersiz kaldığı karmaşık bir dönem olarak bilinse de, son yıllarda yapılan araştırmalar bu dönemle ilgili bilinenleri arttırmıştır. Özellikle İlk Tunç Çağı'ndan itibaren bölgede köy tipi yerleşmelerin varlık gösterdiği Karagündüz, Dilkaya ve Sos gibi höyüklerden elde edilen verilerle doğrulanırken, yaklaşık MÖ 13. yüzyıl ile 9. yüzyıl arasına karşılık gelen İlk Demir Çağı'nda ise höyüklerde sağlam mimarisi olan bir yerleşim tabakası belirlenememiştir. Bu dönem, Karagündüz, Dilkaya, Van Kalesi Höyük ve Sos Höyük gibi kazılarda saptanan birkaç silo, duvar ya da taban kalıntısıyla temsil edilmektedir. Höyükler dışında, Ernis, Karagündüz, Yoncatepe ve Dilkaya gibi mezarlardan elde edilen veriler de söz konusudur. Ancak bu mezarların hem İlk Demir Çağı'nda, hem de Orta Demir Çağı'nda kullanım gördüğü anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Doğu Anadolu arkeolojisinde ne höyükler ne de mezarlar, İlk Demir Çağı'nın tanımlanması ve tarihlendirilmesinde yeterlidir. Buna rağmen höyüklerde ya da mezarlarda bulunan yivli çanak çömlekler ve demir silahlar gibi arkeolojik veriler, Doğu Anadolu'da *Uruadri* ya da *Nairi* olarak adlandırılan İlk Demir Çağı topluluklarının kültürü hakkında kısmen bilgi vermektedir. Bunlar dışında son yıllarda Doğu Anadolu Bölgesi'nde gerçekleştirilen araştırmalarda saptanan kaleler de, bu dönem topluluklarının yaşam biçimi hakkında önemli ipuçları vermektedir. Meydantepe, Aşikhüseyin, Aliler, Şorik, Yürek, Papaz, Kasımtığı, İt Kalesi, Siyahtaş ve Harabe Kale gibi kaleler (Belli ve Konyar 2003: 6-89; Belli 2005, 2007; Marro ve Özfirat 2003: 393; Marro ve Özfirat 2004: 236; Özfirat ve Marro 2004: 18; Özfirat 2007: 115.), Doğu Anadolu'da ilk kez

Demir Çağı'nın başlangıcında ortaya çıkmaya başlayan kale merkezli yerleşim sistemini yansıtan bir veri olma özelliğini taşımaktadır⁷.

Bu bağlamda Asur yazılı kaynaklarında bu dönemde varlık gösteren "güçlü dağ kaleleri"nden bahsedildiği yukarıda belirtilmişti (LAR I: 114). Yalnızca yazılı kaynaklarda değil, daha geç döneme tarihlenen Asur kabartmalarında da söz konusu kalelerin betimlendiği dikkati çekmektedir. Asur kralı III. Salmanasar dönemine tarihlenen ve MÖ 858 yılından sonraki Doğu Anadolu seferlerini konu alan Balawat Kapısı kabartmalarında, Doğu Anadolu'nun dağlık topoğrafyası ve bu dağlar üzerinde yükselen kaleleri ayrıntılı bir şekilde resmedilmiştir (Res. 3). Tüm bu veriler, İlk Demir Çağı'ndan itibaren Doğu Anadolu'da kale biçimli yerleşim sisteminin var olduğunu doğrulamaktadır. Bölgedeki yüzey araştırmaları sırasında saptanan kalelerin oldukça yüksek rakımlı alanlarda yer alması (1750-2500 m) ve zengin otlakların bulunduğu yaylaların yakınında bulunmaları, bu dönem kalelerinin önemli özellikleri arasında sayılmaktadır (Belli ve Konyar 2003: 91). Kalelerin işleviyle ilişkili olarak, hayvan besiciliğine dayalı yarı göçebe yaşam biçiminin İlk Demir Çağı'nın belirgin bir özelliği olduğu ve kalelerde yaşayan beylerin, hayvancılığa dayalı bu ekonomik sistemi örgütlediği öne sürülmektedir (Belli ve Konyar 2003: 92). Dolayısıyla yaylalarda bulunan İlk Demir Çağı kaleleri bir anlamda, otlakları ve hayvancılığı organize eden birimler olarak düşünülebilir. Yalnızca kaleler değil, Van Gölü'nün güneyindeki bölgede saptanan ve "yayla kentleri" ile "dev evleri (dirheler)" olarak tanımlanan bazı mimari yapılar da, MÖ 10. ve 9. yüzyıllardaki yaylacılık etkinlikleriyle ilgili bilgi veren kalıntılar olarak kabul edilmektedir⁸. Ancak gerek kalelerin gerekse dev evlerin tarihlendirilmesi ya da işlevleri konusunda kesin arkeolojik verilerin bulunmadığının altı çizilmelidir.

Günümüz aşiretleri göz önüne alındığında, benzer şekilde otlakların denetiminin önemli bir yer tuttuğu dikkati çekmektedir. Buna göre her aşiretin binleri ve hatta on binleri bulan geniş sürüleri olduğu ve böyle geniş sürülere otlak bulabilmek için daima yaylara göç ettikleri bilinmektedir⁹. Geniş çapta hayvancılık yapmanın doğal bir sonucu olarak "otlak bulabilme", günümüz göçebe aşiretlerinin en belirgin sorunu olarak tanımlanmaktadır (Beşikçi 1969: 32) (Res. 4). Nitekim bölgedeki aşiretler arasındaki otlak sorunu-

nun çözülmesi için Türkiye Cumhuriyeti Devleti, belirli aşiretlere belirli yaylaları kiralama yöntemine gitmiş ve bu sayede bölgedeki aşiretler arasındaki otlak mücadelesini belli bir oranda ortadan kaldırmayı hedeflemiştir. Böylece geleneksel durumda yayladan yaylaya istediği gibi rahatça dolaşan aşiret, yeni durumda istediği zaman istediği yere gidemediği gibi konaklayacağı araziye de kiralamak durumunda kalmıştır¹⁰. Bu tür bir uygulama, Doğu Anadolu otlaklarının hayvancı aşiretler açısından önemini açıkça ortaya koymakta ve benzer sorunların İlk Demir Çağı aşiretleri arasında da yaşanmış olabileceğini düşündürmektedir. İlk Demir Çağı'nda otlak alanlarının denetim altında tutulması ihtiyacı, aynı zamanda bölgenin siyasi ve askeri yapılanmasında da etkili olmuş olmalıdır. Sadece kaleler değil, mezarlardan ele geçen tunç ve demir silahlar da askeri örgütlenmeye dair bir oluşumun ortaya çıktığını kanıtlayan arkeolojik veriler arasında sayılabilir. Dolayısıyla kalelerin ve silahların varlığı yalnızca otlak alanlarının kontrol altında tutulmasını değil, aynı zamanda aşiretlerin savaşçı kimliklerinin ve örgütlenmelerinin de bir yansıması olarak kabul edilmelidir. Böyle bir yapılanma bölgenin siyasi, ekonomik ve askeri açıdan yeni bir örgütlenme sürecine girdiğine işaret ediyor olmalıdır. Buna göre gerek yazılı kaynaklar, gerekse arkeolojik veriler, Doğu Anadolu'daki toplumsal örgütlenmenin İlk Demir Çağı'yla birlikte yeni bir boyut kazandığını, ilk kez kale merkezli yerleşim biçiminin ortaya çıktığını ve aşiret yapısına uygun toplulukların varlık gösterdiğini ortaya koymaktadır. İlk Demir Çağı topluluklarındaki bu tür bir siyasi ve askeri yapılanma, günümüzdeki aşiret yapısına ters düşen bir özellik değildir. Aksine aşiretin, üyelerini dış saldırılara karşı korumak için esas olarak savunma kurumu olduğu ve temel işlevinin savaşçılık olduğu ifade edilmektedir (Beşikçi 1969: 225; Berktaş 1983: 83; Bruinessen 2003: 106). İlk Demir Çağı'nda Doğu Anadolu'da yaşanan bu süreç, Orta Demir Çağı'ndaki devlet sistemine geçişin en erken aşamalarını oluşturmuş olmalıdır.

MÖ 9. yüzyılın ikinci yarısında kurulan Urartu Devleti, Doğu Anadolu'nun Orta Demir Çağı'na damgasını vurmuş ve bölgedeki siyasi, ekonomik ve askeri yapılanmayı tek bir merkez etrafında toplamayı başarmıştır. Kale merkezli yerleşim sisteminin tam olarak oturtulduğu, kentlerin ilk kez görülmeye başladığı ve merkezi otoritenin birçok alanda etkisini gösterdiği bu yeni düzen, Doğu Anadolu'nun ekonomik geçim şeklinde de bazı yenilikler getirmiştir.

Daha önce bölgede ağırlıklı olarak uygulanan yarı göçebe-hayvancı ekonomik sistemin yanında, devlet sisteminin ayakta kalması için gerekli olan yerleşik-tarımcı sistemin geliştirilmesi üzerine adımlar atılmıştır. Urartu yazıtlarının çoğunda tarımdan, bağ ve bahçe kurulmasından bahsedilmesi, devletin kurulduğu andan itibaren tarıma ne denli önem verdiğini açıkça göstermektedir (Payne 2006: 3.2.4-3.2.7). Öyleki, Urartu Devleti'nin baş tanrısı ilan edilen Haldi'nin bile "tarım ve hayvancılık tanrısı" olduğu belirtilmektedir (Salvini 1995: 44; Çilingiroğlu 2004: 258; Baştürk 2009: 144-145). Ayrıca yazıtlarda, toplu nüfus aktarımı şeklinde bir politikanın uygulandığı ve yeni kurulan kentlere çeşitli halkların yerleştirildiği ve bu kişilere yararlanmaları için tarımsal alanlar açıldığı da ifade edilmektedir (Çilingiroğlu 1983; Payne 2006: 8.1.1, 8.1.2, 9.1.1, 9.1.2; Konakçı 2009). Dolayısıyla Urartu Devleti döneminde bölgede yeni bir düzenleme ve örgütlenmenin oluşturulduğundan bahsetmek mümkündür.

Her ne kadar yazıtlarda yaygın olarak hayvancılıktan ya da otlak alanlarından bahsedilmese de, bunlar da en az tarımsal etkinlikler kadar önemli bir yer tutmuş olmalıdır. Askeri seferlerden elde edilen ganimet listelerinde hayvanların belirtilmesi, Meherkapı yazıtındaki kurban listesi ve başta Ayanis olmak üzere birçok Urartu kalesi kazılarında ortaya çıkarılan çok sayıda hayvan kemiksi, hayvancılığın ve hayvan tüketiminin devlet açısından önemini açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca bölgede yapılan araştırmalarda saptanan Urartu dönemi göletlerinin¹¹ bir kısmı, hayvanların yaylalarda otlatılması için gerekli olan su ihtiyacını karşılıyor olmalıdır¹². Yüksek yaylalarda bulunan ve herhangi bir kale ya da yerleşimle organik bağ kurulamayan bazı göletler, bu tür bir uygulamayla ilişkili olmalıdır. Nitekim Urartu Devleti'nin tarımı teşvik eden bir politikası olmasına rağmen bölgedeki kırsal ekonominin temelini hayvancılık üzerine kurulmuş olduğu göz ardı edilmemelidir. Dolayısıyla bölgede halen sürmekte olan, hayvancılıkla uğraşan yarı göçebe aşiret geleneğinin, Urartu Devleti'nin hayvancılık ekonomisinde önemli bir paya sahip olduğu söylenebilir. Örneğin Osmanlılar döneminde Doğu Anadolu bölgesinde hayvancılıkla uğraşan aşiretlerin at yetiştiriciliğinde çok iyi oldukları ve bu nedenle devlete binek hayvanı olarak at yetiştirdikleri ve hatta köylülere damızlık hayvan da temin ettikleri ifade edilmektedir. Ayrıca hayvancılıkla uğraşan göçebe aşiretlerin Osman-

DOĞU ANADOLU'NUN DEMİR ÇAĞI AŞİRETLERİ

lı'daki bazı bölgelerin et ihtiyacını karşıladığı da bilinmektedir (Halaçoğlu 1997: 18-19). Benzer şekilde Urartu coğrafyası düşünüldüğünde, hayvancılığın önemli bir ekonomik geçim kaynağı olduğu bu bölgede yarı göçebe aşiretler, devletin hayvan ihtiyacının önemli bir kısmını karşılıyor olmalıdır.

Urartu Devleti'nin kurulduğu dağlık arazi hiç şüphesiz devletin idari yapılanmasında etkili olmuş ve farklı etnik grupları tebaası olarak kabul eden bir yönetim politikasının geliştirilmesine neden olmuştur (Zimansky 1985: 9-32; Yakar 2007: 381-385). Olasılıkla devletin ayakta kalmasındaki en etkili girişim, aşiretlere verilen belirli özerklikler üzerine dayalıydı. Buna göre, sadece kraliyet ailesi üyeleri değil, köklü aşiret bağlarını temsil eden yerel beyler de yöneticilik / valilik görevine atanmış olmalıdır. Nitekim yazılı kaynaklarda, Urartu denetimi altına alınan çeşitli bölgelerdeki yerel yöneticilerin görevlerine devam etmesi için yerlerinde bırakıldığı ifade edilmektedir¹³. Bu bağlamda Urartu Devleti içindeki hanedan değişiklikleri, bölgenin kan bağına dayalı aşiretleri arasındaki güç dengesini de yansıtır olabilir. Yalnızca Urartu değil, Asur kralı II. Sargon'un MÖ 714 yılındaki sefer kaydında da, bu bölgelerdeki yöneticilerin affedilerek yerlerinde bırakıldığı açıkça ifade edilmektedir (Çilingiroğlu 1977: 236). Bu verilerden yola çıkarak, Doğu Anadolu'da Urartu Devleti gibi merkezi bir otoritenin, bölge coğrafyasının dayattığı siyasi ve sosyo-ekonomik düzende köklü bir değişim yaratamadığı söylenebilir. İlk Demir Çağ'ından itibaren bölgede varlık gösteren aşiret yapısının, merkezi otorite kurulduktan sonra da etkili olduğu düşünülebilir. Nitekim yazılı kaynaklarda Urartu krallarının devletin merkezine yakın bölgelere bile askeri sefer düzenlendiğinden bahsedilmesi, bölgenin aşiret yapısından kaynaklanıyor olmalıdır¹⁴. Her ne kadar yarı göçebe-hayvancı yaşam biçiminin baskın olduğu aşiret sistemi ile yerleşik-tarımsı yaşam biçimini temsil eden merkezi otorite ya da devlet sistemi birbirine ters düşse de, bölgedeki köklü aşiret yapısı devlet otoritesi altında dahi varlığını sürdürebilmeyi başarmıştır.

YAKINÇAĞ'DA DOĞU ANADOLU AŞİRETLERİ VE GENEL DEĞERLENDİRME

Aşiret yapısının devlet sistemi içinde tutunabildiğine dair en iyi örnekler Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinden verilebilir. Osmanlı dönemin-

de, Doğu Anadolu'daki aşiretlerin denetim altında tutulmasıyla ilgili çeşitli önlemler alınmıştır. Bu önlemlerden en dikkat çekici olanı II. Abdülhamit döneminde kurulan Hamidiye alaylarıdır¹⁵. Abdülhamit, doğudaki Ermeni ve Kürt sorununu çözmek için aşiretleri örgütlemek gerektiği düşüncesinden yola çıkarak, 1891 yılında Hamidiye alaylarını kurmuştur. Sayıları 65'i bulan Hamidiye alaylarının örgüsüne göre her alay belli bir aşiretten oluşmaktadır. Kişi sayısı 800-1200 arasında değişen her alayın komutanı ise o aşiretin reisidir (Özer 1990: 32-33; Balcı 2010: 102). Buna göre, Osmanlı döneminde Doğu Anadolu toprakları her ne kadar devlet denetimi altında olsa da, bu topraklarda aşiret yapısına bağlı bir idari yapılanmanın geliştirildiği ve aşiretlerden askeri alanda destek alındığı anlaşılmaktadır (Özer 1990: 32-37; Halaçoğlu 1997: 17-19; Lindner 2000: 97; Balcı 2010: 37-39, 49). Benzer uygulama Urartu Devleti döneminde de yapılmış olmalıdır. Yazılı kaynaklarda, Urartu kralı I. Argişti'nin askeri seferlerinin birinde "*bana ait olan Dada boyundan bir komutan*" şeklinde bir ibarenin bulunması, Urartu'nun çevresindeki beyliklerden askeri destek aldığı açıkça göstermektedir¹⁶ (Payne 2006: 8.1.1). Dolayısıyla aşiret ve devlet arasındaki ilişkilerde Osmanlı örneğinde olduğu gibi askeri destek alma modeli, Urartu'nun da uyguladığı bir yöntem olarak kabul edilmelidir.

Devlet ve aşiret arasında her ne kadar askeri ve ekonomik alanlarda birbirini tamamlayan bir ilişki modeli geliştirilse de, bu ilişkilerin özünde devletin aşiret yapısına karşı aldığı önlemler söz konusudur. Bunlardan en dikkat çekici olan, devletin denetimi ve düzeni sağlayabilmek amacıyla aşireti yerleşik düzene geçirme çabasıdır. Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde Doğu Anadolu'daki aşiretlerin yerleşik-tarımsı düzene geçmeleri konusunda adımlar atıldığı bilinmektedir (Lindner 2000: 88; Balcı 2010: 71-74). Özellikle Cumhuriyet dönemiyle birlikte Doğu Anadolu'daki çatışmaları sonlandırmak için yeni politikalar belirlenmiş ve bu politikaların başında mecburi iskan ve sürgün gelmiştir (Özer 1990: 36-37). Benzer yerleştirme politikasının Urartu Devleti tarafından da uygulandığı bilinmektedir. Yukarıda da ifade edildiği gibi, Urartu yazılı kaynakları bu bölgedeki nüfus aktarımları ve yerleştirme politikaları hakkında bilgiler vermektedir. Gerek Urartu, gerekse Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde uygulanan yerleştirme poli-

tıkası, bölgedeki aşiret yapısını tamamen ortadan kaldırma konusunda yeterli olamamış, buna karşın geleneksel aşiret yapısının bozulmasında etkili olmuştur. Geleneksel yapıda hayvancılıkla uğraşan yarı göçebe aşiret beyleri yerleşik düzene girdikten sonra toprak sahibi ağalar haline dönüşmüştür. Urartu Devleti içindeki sosyal yapılanmada yarı göçebe yapısını devam ettiren aşiretler kadar, bazı bölgelerde yerleşik düzende varlık gösteren aşiretlerin payı da göz ardı edilmemelidir. Nitekim son yıllarda Urartu sınırları içinde yer alan bazı merkez-

lerin Urartu kralı özelliklerini yansıtan *kale* ya da *saray* yapısından çok, bölgede varlık gösteren yerel beylere ait *konaklar* olabileceği ileri sürülmektedir¹⁷ (Köroğlu 2009). Dolayısıyla Urartu yazılı kaynaklarında çeşitli bölgelerin kralı ya da yöneticisi olarak tanımlanan beyliklerin bir kısmının Urartu dönemi içinde yerleşik düzene geçirilmiş aşiretlerden oluştuğu söylenebilir. Bunların İlk Demir Çağı'ndan bu yana bölgede varlık gösteren yarı göçebe aşiretlerin bir uzantısı olduğunu düşünmek için hiçbir neden yoktur.

NOTLAR

- ¹ Elazığ-Malatya bölgesi, tüm dönemler boyunca Doğu Anadolu'nun genelinden farklı bir sosyo-ekonomik ve kültürel yapıya sahip olduğu için bu makaledeki "Doğu Anadolu" terimi daha çok Elazığ'ın doğusundaki toprakları ifade etmek için kullanılmıştır.
- ² Arapça'daki aşıra sözcüğünün "on" anlamına gelen aşara kelimesinden türediği ve "grup, deste, on parçadan oluşan birim" anlamlarına geldiği ifade edilmektedir (Nişanyan 2010).
- ³ Kesin çizgilerle birbirinden ayrılamayan aşiret ve kabile kavramları genellikle birbirinin yerine kullanılan terimler olarak karşımıza çıksa da, Doğu Anadolu'daki aşiretler üzerine yapılan çalışmalarda, aşiretlerin kabilelerden meydana geldiği ifade edilmektedir (Beşikçi 1992: 101; Türkdoğan 2005: 38-39). Aşireti oluşturan bu alt birimler, Türkmen gruplarda daha farklı isimlerle sınıflandırılmıştır. Karşılaştırmak için bkz. Özer 1990: 25-26; Türkdoğan 2005: 38.
- ⁴ "...Himme, Uadqun, Bargun, Şalua, Halila, Luha, Nilipahri ve Zingun ülkelerini, sekiz ülkeyi, güçlü ordularım ile fethettim. Onların 51 şehrini ele geçirdim, yaktım, yıktım, mallarını ganimet olarak aldım..." (LAR I: 114).
- ⁵ "...Patikalarını benden önce hiçbir kralın bilmediği erişilmez uzak dağları üstün kudretim sayesinde geçtim ve Nairi ülkelerinin 43 kralı cesurca karşı durup savaş verdiler..." (LAR I: 144).
- ⁶ T. Tarhan, Uruadri ve Nairi beylikleri için "konfederasyon" terimini kullanmıştır (Tarhan 1978). Yukarıda da belirtildiği gibi aşiretlerin birleşmesiyle oluşan ve "aşiret konfederasyonu" ya da "aşiret organizasyonu" olarak tanımlanan oluşumların var olduğu bilinmektedir (Beşikçi 1969: 225; Berktaş 1983: 85; Bruinessen 2003: 163).
- ⁷ Şimdiye kadar Doğu Anadolu'daki İlk Demir Çağı kalelerinin hiçbirinde kazı çalışması yapılmamıştır.

Yüzey araştırmalarında saptanan bu kalelerin tarihlendirilmesi konusunda kesin arkeolojik veriler bulunmasa da, bölgede iyi bilinen Urartu kalelerinden özellikle inşa tekniği açısından farklı özelliklere sahip olduğu ifade edilmektedir.

⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Belli 2000a.

⁹ Kış mevsimini Urfa, Mardin, Beşiri, Silvan ve Batman gibi Güneydoğu ovalarında geçiren aşiretler, havaların ısınmasıyla birlikte kuzeydeki Van, Muş, Bingöl, Erzincan ve Ağrı yaylarına doğru göç ederler ve yaklaşık 5 ay kadar bu yaylalarda kalırlar (Beşikçi 1969: 32).

¹⁰ A. N. Sözer'in 1972 yılı çalışmasına göre Ağrı-Iğdır bölgesindeki aşiretler arasında 500 koyunluk bir zoma'nın 4000-5000 TL'den başlayan ve 10000-15000 TL'ye kadar çıkan fiyatlarda yayla kirası ödedikleri belirtilmektedir (Sözer 1972: 43).

¹¹ Urartu dönemi baraj, gölet ve sulama kanallarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Belli 2000b.

¹² Ayanis Köyü'nde A. Çilingiroğlu başkanlığında yapılan "Van-Ayanis Köyü Etnoarkeoloji Projesi" kapsamında köyün çobanıyla birlikte hayvan otlatılmaya gidilmiştir. Bir günlük otlatma sırasında köyün belirli bir otlak alanı olduğu ve söz konusu otlak alanına, belirli mesafelerde köylüler tarafından gölet ya da su yalağı yapıldığı dikkati çekmiştir. Çobanın ifadesine göre otlatılmaya götürülen hayvanların yaşayabilmesi için belirli mesafelerde su içmesi gerekmektedir.

¹³ "...Abiliani'nin kralı Murini geldi, Sarduri'nin ayaklarına sarıldı ve yere kapandı. Merhamet ettim, yerine yerleştirdim ve haraç ödemesi koşuluyla hayatını bağışladım..."

"...Diauchi'nin kralı Utupursini önüme çıktı, ayaklarına kapandı ve önümde secdede etti. Merhamet gösterdim, haraç ödemesi koşuluyla hayatını bağışladım..." (Payne 2006: 9.1.1, 5.1.7).

DOĞU ANADOLU'NUN DEMİR ÇAĞI AŞİRETLERİ

- ¹⁴ Yazılı kaynaklarda Van-Erciş (Payne 2006: 11.2.2) ve Ağrı-Eleşkirt (Payne 2006: 3.1.2, 3.1.4) gibi Urartu sınırı içindeki bölgelerin, askeri seferler sırasında denetim altına alınan bölgeler arasında sıralandığı dikkati çekmektedir.
- ¹⁵ 1910 yılındaki düzenlemeyle bu alayların adı "Aşiret Süvari Alayları" olarak değiştirilmiştir.
- ¹⁶ Ayrıca farklı beyliklere ait askerlerin Urartu ordu

sistemindeki varlığıyla ilgili bkz. Konakçı ve Baştürk 2009: 173-175, fig. 4.

- ¹⁷ Urartu sınırları içinde bu tür bey konaklarının var olabileceği konusunda yazarla hemfikir olunmasına karşın, yazarın bu önerisini temellendirdiği üç Urartu merkezi içinde (Yoncatepe, Giriktepe ve Norşuntepe) özellikle Yoncatepe verilerinin Ayanis Kalesi gibi önemli bir krali merkezle büyük benzerlikler gösterdiğinin altı çizilmelidir.

KAYNAKÇA

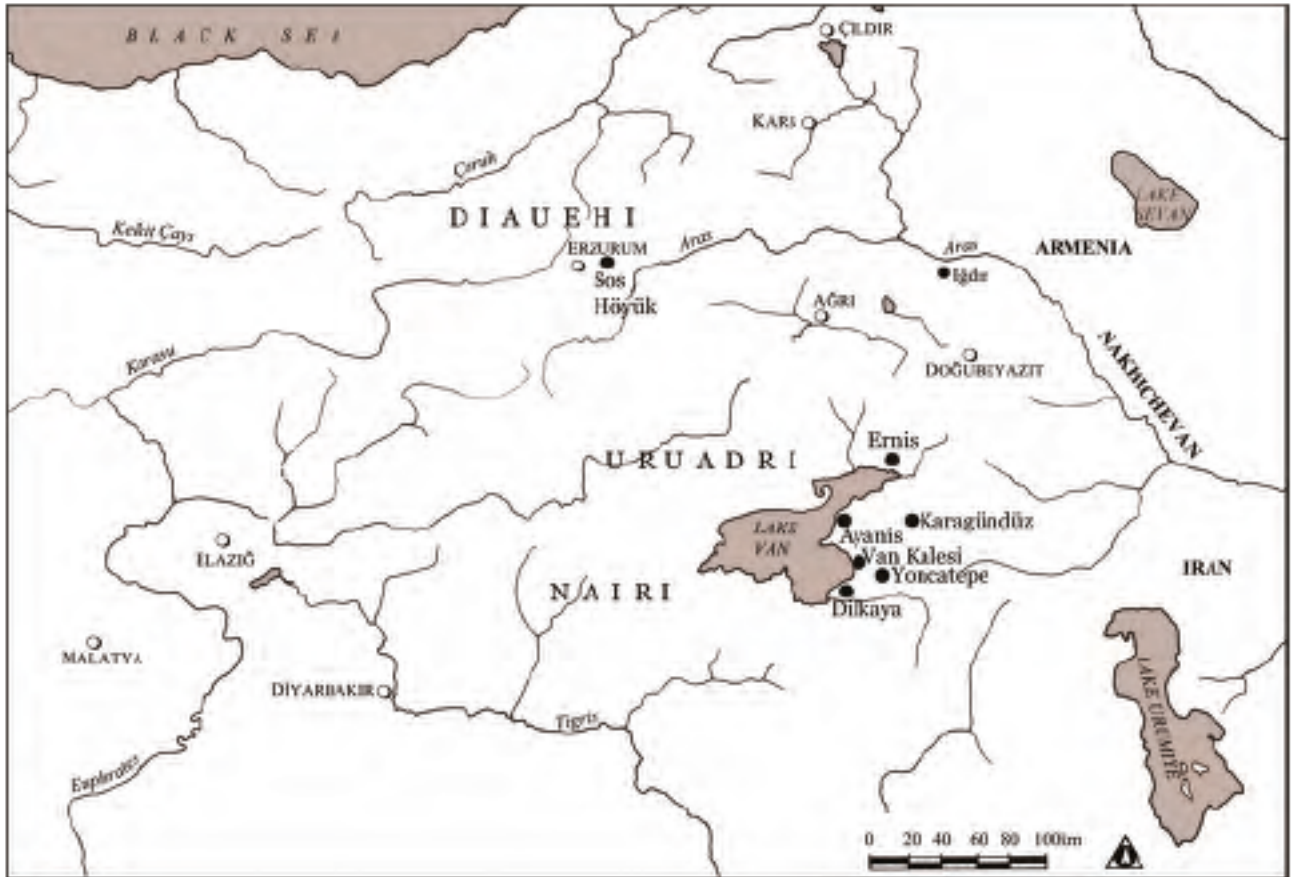
- Balca, R., 2010.
Osmanlı'nın Doğu Siyaseti. Yitik Hazine Yayınları.
- Baştürk, M. B., 2009.
"Ayanis Tapınağı'ndaki Simgeler Işığında Urartu Kült Uygulamaları Üzerine", H. Sağlamtimur vd. (yay.) *Altan Çilingiroğlu'na Armağan: Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*: 133-149. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Belli, O., 2000a.
"Van Gölü'nün Güneyinde Dev Evleri'nin Araştırılması", O. Belli (yay.) *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*: 379-385. İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Belli, O., 2000b.
"Dünyanın En Büyük Hidrolik Uygarlığı: Urartular", O. Belli (yay.) *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*: 394-402. İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Belli, O., 2005.
"Research on Early Iron Age Fortresses and Necropolises in Eastern Anatolia", A. Çilingiroğlu ve G. Derbyshire (yay.) *Anatolian Iron Ages 5*: 1-13. Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü.
- Belli, O., 2007.
"Erken Demir Çağı'nda Ağrı Dağı Bölgesi", O. Belli (yay.) *I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*: 53-71. Doğubeyazıt Kaymakamlığı Kültür Yayınları.
- Belli, O. ve E. Konyar, 2003.
Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropolleri. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Berktaş, H., 1983.
Kabileden Feodalizme. Pencere Yayınları.
- Beşikçi, İ., 1969.
Doğu Anadolu'nun Düzeni. Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller. E Yayınları.
- Beşikçi, İ., 1992.
Doğu'da Değişim ve Yapısal Sorunlar (Göçebe Alıkan Aşireti). Yurt Kitap Yayın.
- Bruinessen, M. van, 2003.
Ağa, Şeyh, Devlet. İletişim Yayınları.
- Çilingiroğlu, A., 1977.
"Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler", *Anadolu Araştırmaları V*: 235-269.
- Çilingiroğlu, A., 1983.
"Urartu'da Toplu Nüfus Aktarımları", *Anadolu Araştırmaları IX*: 311-317.
- Çilingiroğlu, A. 1994.
Urartu Tarihi. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Çilingiroğlu, A., 2004.
"Silah, Tohum, Ateş", T. Korkut, H. Işkan ve G. Işın (yay.) *60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan: Anadolu'da Doğdu*: 257-267. Ege Yayınları.
- Çilingiroğlu, A., 2011.
"Urartu Dini", K. Köroğlu ve E. Konyar (yay.) *Urartu. Doğu'da Değişim*: 188-201. Yapı Kredi Yayınları.
- Halaçoğlu, Y., 1997.
XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi. TTK Yayınları.
- King, L. W., 1915.
The Bronze Reliefs from the Gates of Shalmaneser.
- Konakçı, E., 2009.
"Urartu Krallığı'nın Ekonomik ve Siyasi Yapılanmasında Toplu Nüfus Aktarımları", H. Sağlamtimur vd. (yay.) *Altan Çilingiroğlu'na Armağan: Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*: 367-381. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- Konakçı, E. ve M. B. Baştürk, 2009.
"Military and Militia in the Urartian State", *Ancient West and East* 8: 169-201.
- Köroğlu, K., 2008.
"Urartu Kaya Mezar Geleneği ve Doğu Anadolu'daki Tek Odalı Kaya Mezarlarının Kökeni", *Arkeoloji ve Sanat* 127: 21-38.
- Köroğlu, K., 2009.
"Urartu Dönemi Bey Konakları", H. Sağlamtimur vd. (yay.) *Altan Çilingiroğlu'na Armağan: Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*: 383-394. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Köroğlu, K., 2011.
"Urartu: Krallık ve Aşiretler", K. Köroğlu ve E. Konyar (yay.) *Urartu. Doğu'da Değişim*: 12-51. Yapı Kredi Yayınları.
- LAR I.
D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia I*, New York, 1968. Greenwood Press.
- Lindner, R. P., 2000.
Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar. İmge Kitabevi.
- Marro, C. ve A. Özfirat, 2003.
"Pre-Classical Survey in Eastern Turkey. First Preliminary Report: The Ağrı Dağ (Mount Ararat) Region", *Anatolia Antiqua* XI: 385-422.
- Marro, C. ve A. Özfirat, 2004.
"Pre-Classical Survey in Eastern Turkey. Second Preliminary Report: The Erciş Region", *Anatolia Antiqua* XII: 227-265.
- Marshall, G., 1999.
Sosyoloji Sözlüğü. Bilim ve Sanat Yayınları.
- Nişanyan, S., 2010.
Sözlerin Soyağacı. Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü. Adam Yayınları.
- Özer, A., 1990.
Doğu Anadolu'da Aşiret Düzeni. Boyut Yayınları.
- Özfirat, A., 2007.
"A Survey of Pre-Classical Sites in Eastern Turkey. Fourth Preliminary Report: The Eastern Shore of Lake Van", *Ancient Near Eastern Studies* 44: 113-140.
- Özfirat, A. ve C. Marro, 2004.
"2002 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 21/1: 15-32.
- Payne, M. R., 2006.
Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Salvini, M., 1995.
Geschichte und Kultur der Urartaer. Wiss. Buchges.
- Sevin, V., 2004.
"Doğu Anadolu Orta ve Son Tunç Çağı", *Arkeoatlas* 3: 104-126.
- Sözer, A. N., 1972.
Kuzeydoğu Anadolu'da Yaylacılık. İş Matbaacılık ve Ticaret.
- Tarhan, M. T., 1978.
MÖ XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları. Yayınlanmamış doçentlik tezi, İstanbul Üniversitesi.
- Türkdoğan, O., 2005.
Doğu ve Güneydoğu. Kabile-Aşiret Yapısı. IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Ülken, H. Z., 1969.
Sosyoloji Sözlüğü. Milli Eğitim Yayınları.
- Yakar, J., 2007.
Anadolu'nun Etnoarkeolojisi. Homer Kitabevi.
- Zimansky, P., 1985.
Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State. The Oriental Institute of the University of Chicago.

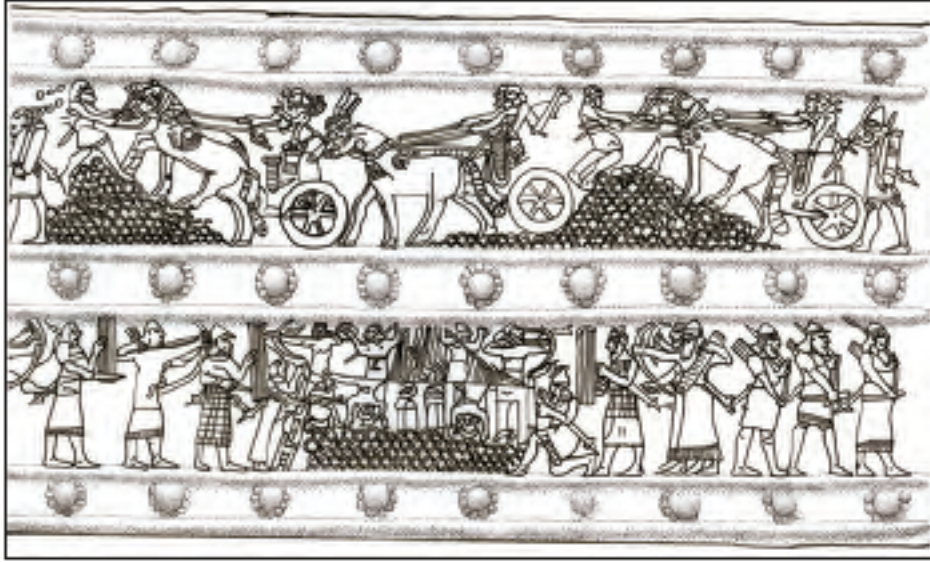
DOĞU ANADOLU'NUN DEMİR ÇAĞI AŞİRETLERİ



Res. 1 - Van Bölgesi'ndeki yarı göçebe aşiretler (Fotoğraf: A. F. Sönmez).



Res. 2 - Doğu Anadolu Haritası (Köroğlu 2008: res. 1'deki harita, A. Ü. Erdem tarafından değiştirilmiştir).



Res. 3 - Balawat Kapısı, Bant I'den detay (King 1915'teki fotoğraftan çizilmiştir; Çizim: D. Öztürk).



Res. 4 - Van Bölgesi'ndeki aşiretlerin hayvanları otlatması (Fotoğraf: A. F. Sönmez).